

# VÁROSOK ÉS KÖZPONTI HELYEK AZ ALFÖLDÖN

VERESEGYHÁZI BÉLA

TOWNS AND CENTRAL PLACES IN ALFÖLD

*This essay is based on the Database of Andras Kubinyi's book published in 2000. The Medieval Hungarian city structure in the Alföld region featured many country-towns and few „real” (central) towns in its historical sense. These settlements, which looked like villages though functioned as towns, encompassed one of the nation's biggest regions randomly.*

*The aim of my paper is the historical and geographical recording of the central city network in the Alföld region, which can be regarded underdeveloped as for its economy and society.*

## BEVEZETÉS. A KUBINYI-FÉLE KATEGÓRIÁK

Ez a tanulmány nem kíván több lenni, mint Kubinyi András 2000-ben megjelent kötete Adattárának történeti-földrajzi és statisztikai térképes-táblázatos ábrázolása és rövid értelmezése. A szerző nem tartotta feladatának, hogy az adatokon módosítson, vagy összefüggéseiben elemezze Kubinyi értekezését. Ezért nem kívánja önálló kutatásként beállítani a dolgozatot, hanem az Adattár gazdag tartalma vizuális feldolgozásának. Célja, hogy a történeti-földrajz ábrázolási lehetőségeit kihasználva további kutatási és hivatkozási alapként szolgálhasson.

2004-ben jelent meg Kubinyi András rövid, összegző tanulmánya a késő középkori magyar városhálózatról. Itt foglalta össze legtömörebben azt az utat, amelyet a jogi alapon meghatározott város fogalmától a centrális (központi) helyekig megtett. A város fogalmának értelmezésekor már a második mondatában ezt írta: "A 'város' mibenlétének definíciója szinte lehetetlen...", majd a történelem, a földrajz, a régészet, a szociológia megfogalmazásait vette sorba, hogy végül kikössön a funkcionális megközelítésű centrális helyek terminológiánál (KUBINYI 2004. p. 2).

Mivel a települések történeti szerepének vizsgálatában a 19-20. század első felében a jogi város- és falufogalom dominált, igen kevés várost vettek számba. Így például Szűcs Jenő 25-30 várossal számolt a 15. századi Magyarországon (SZŰCS 1955). Ezzel szemben Csánki Dezső monumentális munkájában a Hunyadiak korában 700-900 mezővárost vett lajstromába (CSÁNKI 1980-1913). Ez a nyilvánvalóan magas szám "...azonban felvetette a kérdést, hogy akkor mi is a mezőváros, amennyiben nem tartozik a városhálózathoz?" (KUBINYI 2000. p. 8.) E kérdésselvetést követte az az alkotói gondolkodási folyamat, amelynek eredményeként – Christallertől Mendöl Tiboron és Szűcs Jenőn, valamint

Fügedi Eriken át Bácskai Veráig – eljutott a centrális helyek fogalmáig, a város funkcionális értelmezéséig. Ezután dolgozta ki kritériumrendszerét, melynek legtömörebb megfogalmazása az alábbi: *„A centralitási pontrendszer kidolgozásánál elvi és gyakorlati szempontokat kellett figyelembe vennem. Célom a városi jellegű települések összehasonlítása, közülük a város szerepét eljátszók kiválasztása és rangsorolása volt, ezt azonban a helységek nagy tömegéből azok kiemelésével érhettem el, amelyek környezetük számára bármilyen szempontból központként működtek. Ez magába foglalta a gazdaságon kívül az egyházi, állami, megyei, földesúri igazgatást is...”* (KUBINYI 2004. p. 8.)

Magam is tíz centralitási ismérvvvel számoltam, amelyek a legkevésbé lényegesek felől közelítenek a fontosabbak felé. Ezekben belül 1 és 6 pont közti fokozatokat állapítottam meg, úgyhogy elvileg 60 pont a legmagasabb, ezt azonban egyetlen hazai város sem éri el, a legtöbbet Buda kapja, amely 55 pontot ért el. Az egyes kategóriák a következők:

1. Uradalmi központ, főúri, királyi rezidencia. Ez a kategória főként a legalsóbb fokon nem vonatkozik feltétlenül mindig városias településre, bár a legtöbb központi helyen ott van a földesúr képviselője. Az uradalmi központ centrális funkciója azonban nyilvánvaló.
2. Bíraskodási központ, hiteles hely. Pereskedő őseink gyakran fordultak meg bíróságok vagy hiteles helyek előtt, ami az illető helység fogyasztói piacára hatást kellett, hogy gyakoroljon. Itt két ismérvet vontam össze.
3. Pénzügyigazgatási központ.
4. Egyházi igazgatás. Itt összekapcsoltam az egyházi igazgatást a tizedszedéssel. A tizedkörzetekkel van bizonyos nehézség. Más egyházmegyénél az adatok nem teljeseek.
5. Egyházi intézmények. Elsősorban a kolduló rendi kolostorokat és az ispotályokat akartam külön kiemelni. A többi, főként monasztikus rend monostorait, a társas-káptalanokat és az apácakolostorokat is jelölni akartam, noha centrális szerepük minimális volt.
6. A településről 1440-től 1514-ig valamelyik külföldi egyetemre (Bécs vagy Krakkó) beiratkozottak száma.
7. Kézműves- vagy kereskedőcéhek száma. Tipikusan a városiasodásra utaló kategória, legalábbis a késő középkor esetében. Mégis, ezzel van a legtöbb probléma. (Ennek kifejtését lásd lentebb.)
8. Úthálózati csomópont. Azt vizsgáltam, hogy egy településről hány központi hely érhető el úgy, hogy egy másikat nem érint. (...) Ez elég lényeges kategória, általában minél jelentősebb egy település városiassága, annál magasabb az útközponti hely jellege, azonban ez nem általánosítható.

9. Vásártartás. A vásártartás és a jogi helyzet nem függött össze egymással. Az esetek többségében egy településen csak egy hetipiacot tartottak, sokadalmat pedig többet is, de ez nem törvényszerű.
10. A település jogi helyzete. A falusias központi helyeket nem pontozom.

A pontrendszer alapján a központi helyeket osztályozni lehet. A csoportok a következők:

- Elsőrendű (főbb) városok, ide sorolom a legalább 41 centralitási ponttal rendelkezőket.
- Másodrendű városok 31-40 pont között.
- Kisebb városok, valamint jelentős városfunkciót betöltő mezővárosok. Pontszámuk: 21-30 közötti.
- Közepes városfunkciót ellátó mezővárosok, 16-20 pont között.
- Részleges városfunkciójú mezővárosok, pontjaik 11-15 közöttiek, van köztük egy-két falu és földesúri kisváros is.
- Átlagos mezővárosok és mezőváros jellegű falvak, 6-10 közti pontszámmal.
- Jelentéktelen mezővárosok, valamint központi funkciót ellátó falvak. Pontszámuk: 1-5. A funkcionális szempontból városnak tekinthető települések alsó határa 15-16 pontnál lehet, ezért a 11-15 pontos kategória mintegy átmeneti jellegű.

Kristó Gyula a következőket írta Kubinyi rendszeréről: *"A Kubinyi-féle elmélet a centralitási pontokról, mint a magyarországi városi fejlettség jelzőszámairól, újszerű, konstruktív kezdeményezés annak érdekében, hogy hierarchiát állapítson meg a városiasodás szinte mérhetetlen (és egymással is szinte összemérhetetlen) faktorai összegzéseképpen."* (KRISTÓ 2003. p. 95.). Kristó azonban bizonyos fenntartásokat is megfogalmazott. Kubinyi megjegyezte: *"...centralitási pontrendszeremmel szemben - amennyiben nem hagytam más figyelmet kívül - tudomásom szerint eddig csak Kristó Gyula professzor jelentett be Kalocsát vizsgálva ellenvéleményt. Az általam megadott 21 pontból ugyanis 11 az érseki székhellyel függött össze. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy Kristó kihagyná az uradalmi, bírászkodási és egyházi igazgatási központokat, azaz az I., II. és IV. kritériumokat. Kétségtelen, hogy ez nem látszik egészen indokolatlannak Kalocsa esetében, amely az oklevelekben oppidiumként fordul elő, és más városi ismérvei is hiányoznak. Hangsúlyoznom kell azonban, hogy centralitással, nem pedig városokkal foglalkoztam"*. (KUBINYI 2004. p. 21.).

Nos, itt éppen ütközik a két szemlélet, mert Kristó Gyula Kalocsa gyenge települési adottságait, az érsekség bizonytalan helyzetét (egy időben nem itt, hanem Bácsón székelt az érsek), bírászkodási szerepkörének megosztottságát rója fel, s a környező települések 8-10 pontos szintjére helyezi a vallási igazgatási központ nélkül (KRISTÓ 2003. p. 93.). Mendöl Tibor Általános

településföldrajz című művében külön kategóriát szentel a kormányzati-politikai tevékenységet ellátó várostípusnak, azzal a meghagyással, *”hogy a település területén túlnyúló hatáskörű terjedelme szükséges ahhoz, hogy központi funkcióról beszélhessünk (...) ha valahol csak az önkormányzat szervei működnek (...) akkor a település önmaga számára központ”* (MENDÖL 1963. p. 378.).

Legalább olyan bonyolult lenne a helyzet az I-II-IV. kritériumok elhagyásával, mint a fentebb említett városdefiníció mindenki megelégedésére való elfogadtatásával. Kubinyi rendszerében 183 olyan hely van, amely ezekben a kategóriákban valamennyi pontot kapott. Ezek közül 38 éri el a 15-16 pontos városi küszöböt, a többiek mezővárosok vagy falvak, amelyek kisebb-nagyobb területű környezetük számára igazgatási központot jelentettek. Kalocsával kapcsolatban az a kérdés is felmerül - így aztán a többiek vonatkozásában is felmerülhetne -, vajon el lehet-e választani egy, a településtől és lakóitól közvetlenül nem függő - bizonyos esetekben nem is igen kötődő - intézményt, gazdasági egységet az adott közösségtől? Véleményem szerint nem, hiszen a településeket gyakran a lényegüktől fosztanánk meg. Hogyan nézne ki Buda városa a királyi udvar nélkül, Várad a püspöksége nélkül? Sajnos az előbbire a sors viszonylag rövidesen választ adott, hiszen Buda 1541-es elfoglalása után pontosan ez következett be.

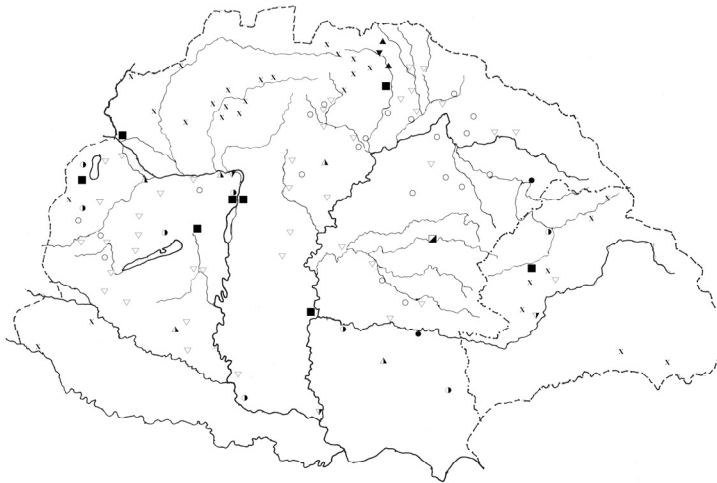
Visszatérve a városhálózatra, a központi helyek térképes ábrázolása igazolja Szűcs Jenő sorait, aki ugyan a két évszázaddal korábbi állapotokat elemelve írta azokat, de nagy vonásaiban egyezik a későbbi képpel is. *”Feltűnő most már, hogy a városiasodás eddig számba vett, nagyjából félkörösen elhelyezkedő nyugati és keleti zónái között az ország egész hatalmas belső térsége az Alföld északi peremvidékével és a hozzá délről, a Maroson túl csatlakozó Temesközszel együtt nem hogy városi zónákat nem mutat fel, hanem egyáltalán városokat is csak mutatóba. (...) Ennek magyarázata alapvetően nem a katasztrófa (ti. a tatárjárás) vagy az etnikum, hanem a gazdaság dimenziójában rejlik, mindenekelőtt abban a „peremhelyzetben”, mely Magyarország betagozódását jellemzi a nyugati gazdaságba”* (Szűcs 1993. p. 273.).

Ez a belső periféria (peremhelyzet) megmaradt két évszázaddal később is, annak ellenére, hogy az Anjou uralkodók idején az ország pénzgazdálkodása, bányászata, kereskedelme megújult és jelentősen növekedett. A Nagyalföld azonban nem rendelkezett ásványi kincsekkel, mezőgazdasági termékei nem gyakoroltak vonzerőt az amúgy is gyenge belső piacra. A földművelés egyébként is csak kis területre terjedt ki - Lóczy Dénes becslése szerint a terület 5%-ára -, s az esetleg megtermelt felesleg elszállítása is szinte megoldhatatlan feladatot jelentett a korabeli utakon (LÓCZY 2000). A termények értéke pedig nem tette gazdaságossá az esetleges szállítást sem (BELUSZKY 2001).

Ennek ellenére egyre több olyan település volt, amely kisebb-nagyobb területet szolgált ki valamilyen téren, ezek kerültek be a centralitási rendszerbe, s nevezte el őket Kubinyi központi helyeknek. Mint már

kiderülhetett, és a továbbiakban be is bizonyosodik, nem szükségszerűen városok, hanem többségükben mezővárosok és falvak. Mint a Kubinyi-Kristó eszmecseréből is kiderül, ezen a tájon alig lehet fel a régebbi felfogás szerinti város, de az ország sem bővelkedett bennük. Ugyanakkor a 14-15-századi fejlődés megkövetelte azoknak a helyeknek a sokszorozódását, amelyek a városi funkciók valamelyikével, vagy éppenséggel annak teljes palettájával rendelkeztek, de jogi szempontból nem rendelkeztek azokkal a kiváltságokkal, amelyek a középkori városokat jellemezték (1. ábra).

1. ábra: Magyarország központi helyei a 15. század végén  
 Figure 1. Central places in Hungary at the end of the 16th century



Magyarország központi helyei a 15. század végén  
 (Kubinyi A. alapján)  
 tervezte: Veresegyházi Béla

- |   |   |   |
|---|---|---|
| ■ elsőrendű királyi szabad városok (I.)   | ● kisebb királyi szabad városok (III.)        | ▽ közepes városfeladatot ellátó városok (IV.)     |
| ◤ elsőrendű földesúri városok (I.)        | ◐ kisebb földesúri városok (III.)             | ◒ közepes városfeladatot ellátó mezővárosok (IV.) |
| ▲ másodrendű királyi szabad városok (II.) | ○ kisebb mezővárosok (III.)                   | X Kubinyi rendszerben nem szereplő városok        |
| ◤ másodrendű földesúri városok (II.)      | ◒ közepes városfeladatot ellátó városok (IV.) |   |

Forrás: Kubinyi 2004.

A táblázat és a belőle készült térkép is a mezővárosok előretörését jelzi (a mezővárosok közül csak a legalább 16 centralitási ponttal rendelkezők kerültek be). Fügedi Erik a mezővárosokról szólva ezt írta: "kisvárosokról van szó, amelyek alkalmasak voltak a városi funkcióknak a kereskedelem és ipar területén történő ellátására egy kisebb körzeten belül" (FÜGEDI 1981. p. 345.). A mezővárosok genezisében a gazdasági szükségszerűség mellett a földesúr szerepét emelte ki (1. táblázat).

1. táblázat: A központi helyek megoszlása a Magyar Királyságban, a 15-16. szd. fordulóján

Table 1. The distribution of the central places in the Hungarian Kingdom at the turn of the 15<sup>th</sup>- 16<sup>th</sup> centuries

Megnevezés	Szabad királyi város	Földesúri város	Mezőváros	Összes	Ebből az Alföldön
Elsőrendű városok	8	1	-	9	3
Másodrendű városok	2	5	-	7	2
Kisebb városok	2	7	17	26	13
Közepes, városi feladatot ellátó mezővárosok	1	4	47	52	19
<b>Összesen</b>	<b>13</b>	<b>17</b>	<b>64</b>	<b>94</b>	<b>37</b>
A térképen még szereplő, de az adattárban nincs	-	-	-	28	-
<b>Mindösszesen</b>	<b>13</b>	<b>17</b>	<b>64</b>	<b>122</b>	<b>37</b>

Forrás: Kubinyi 2004.

A „valódi” városok és a mezővárosok a 14-15. században felemelkedő magyar kereskedelem és gazdaság mozgatóerői. Az ország bekapcsolódása a nyugati világ gazdaságába – ha peremhelyzetben is – jelentős fejlődést eredményezett a városias települések megismosodásában, az új városok létrejöttében (elsősorban a bányavárosokra, illetve a külkereskedelmi utak mentén fekvő településekre gondolunk). A mezővárosok száma gyorsan növekedett, de fejlődésük nem mindig volt töretlen, hiszen függött a földesúr akaratától és szándékától, a földrajzi helyzet esetleges változásaitól, a vonzásukba tartozó települések számától. A kedvezőbb helyzetben lévők – s itt nem csak a földrajzi helyzetre, hanem a jogi tényezőkre is gondolhatunk – gyorsan kiemelkedtek (például a marhakereskedelem révén), mások viszont elveszthették addigi városképző erőiket (rév, vám, híd stb.), és visszasüllyedtek.

Ez a mozgalmas és izgalmas történelmi korszak és annak települései adták a munióit Kubinyi András kutatásaihoz, és azok eredményeként annak az Adattárnak a létrejöttéhez, melyet e cikkhez felhasználtunk. Ezzel kapcsolatban feladatunknak tartottuk az adatok földrajzi szempontú ábrázolását és az információk történelmi-földrajzos feldolgozását.

## 1. IGAZGATÁSI KATEGÓRIÁK (I-II-IV)

A fenti kategóriák pontszámainak összegzése – így a kategóriák együttes tárgyalása – két szempontból is megmagyarázható. Egyrészt mindhárom kategória az igazgatás, kormányzás tortájának egy-egy szeletét jelenti. Másrészt a bevezetőben említett Kristó-Kubinyi véleménycsere mutat rá arra, hogyan

értelmezhető a város, várossá tesz-e az igazgatási funkció, kapcsolódik-e a településhez még akkor is, vagy annak ellenére, ha a település és a földesúr (Kalocsa esetében az érsek) látszólag csak kevés és vékony szállal kapcsolódik össze. Ha az ugyancsak citált Mendöl Tibor sorait vesszük alapul, ez az összevonás (irányítás és hatalmi, törvényhozási, igazságszolgáltatási és egyházi irányítási funkciók) megállja a helyét, hiszen mindhárom a környezete számára valamilyen szolgáltatást jelent (*MENDÖL 1963*).

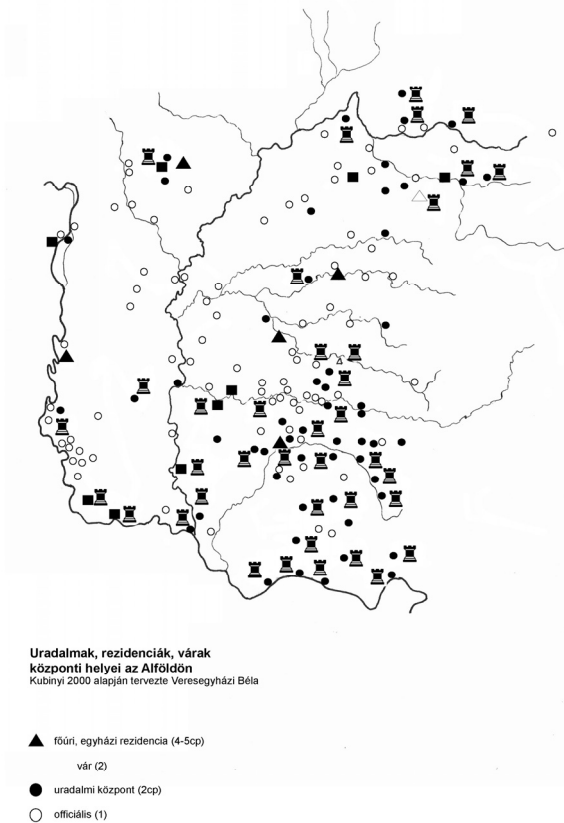
### 1.1. URADALMI KÖZPONT, FŐÚRI REZIDENCIA

Fontosságukra Fügedi Erik már 1981-ben rámutatott, amikor a nagybirtok fejlődését összekapcsolta a mezővárossá válással. Szerinte a nagybirtokok fejlődésének második fázisában azok urai zárt tömbök kialakítására törekedtek (14. század), majd a leginkább kedvező fekvésű települést (falut) kiválasztva uradalmi központtá fejlesztették. A kiváltságokkal is megtámogatott település központi fekvése kedvezett a helyi piac, majd az országos vásárok (sokadalmak) tartásának. A földesúr további jogokat eszközölt ki az uralkodótól az immár mezőváros számára, ugyanakkor hatalmi és jogi szempontból továbbra is annak ura maradt. Ebben a minőségében ellenőriz(het)te a piacot, annak bevételeiből ő maga is részesült. Fügedi szerint a 14. század mezővárosai túlnyomórészt ennek a típusnak voltak a képviselői (*FÜGEDI 1981*).

Ezért fontos és érdekes számba venni az uradalmi központokat az Alföldön, s talán még nyomatékosabban, mint Nyugat-Magyarországon, hiszen utóbbi közvetlenebbül érték a külső városképző hatások. Ezek eredményeként az ország nyugati és északi felében több királyi szabad város volt, míg az Alföldön a városi funkciókat inkább a földesurak által ellenőrzött mezővárosok gyakorolták. Az alföldi mezővárosok zöme külsőségeiben bizonyára nem, tartalmilag, funkcióiban viszont annál inkább városként létezett környezete számára.

155 település (a vizsgált települések 48%-a) kapott valamennyi pontot ebben a kategóriában. Ebből hét volt csak falu, vagyis az uradalmak, a kisebb-nagyobb hivatalok a mezővárosokhoz köthetők. Területileg nézve a Marostól délre nagy számban épültek meg a kisebb-nagyobb várak, erősségek. Az Alföld középső részén viszont alig találunk belőlük, míg északkeleten megint valamivel nagyobb a számuk (*2. ábra*). Ugyanilyen képet mutat az alsó fokú birtokigazgatási központok hálózata is. A települések pontátlaga 1,6 (a hatból), ami arra mutat, hogy a térséget, az alapszintet alig meghaladó tevékenység jellemezte e téren. 39 vár, 17 castellum mellett 24 nemesi birtokközpont (rezidencia) vagy tisztviselői hely emelhető ki a 155 uradalmi központi hely tömegéből.

2. ábra: Uradalmak, rezidenciák, várak központi helyei az Alföldön a 14-15. században  
 Figure 2. Central places of manors, residences and fortresses in Alföld in the 14-15<sup>th</sup> century



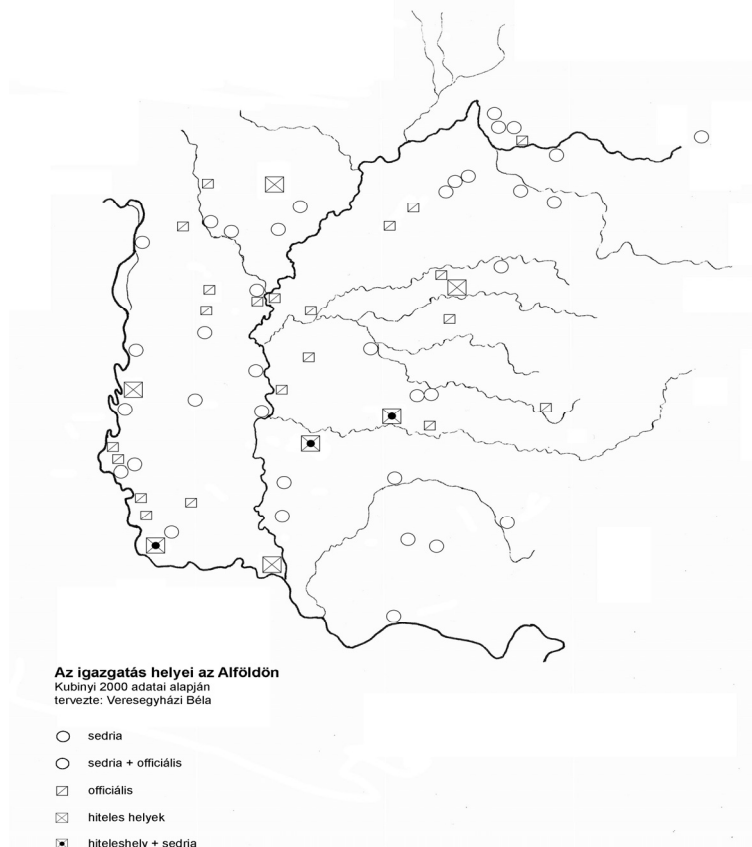
Forrás: Kubinyi 2000. alapján saját szerkesztés

## 1.2. BÍRÁSKODÁSI KÖZPONT, HITELES HELY

Ebben a kategóriában Kubinyi 47 települést vett számba, melyekből kettő falu (Fejértó, Kompolt) volt (3. ábra). A nemesi vármegye bíraskodási feladatait „alapvetően két fórumon látta el, (...) a közgyűlésen és a megyei törvényszéken, a sedes judiciarián vagy sedrián. Amíg azonban a közgyűlést alkalmanként hívták össze, s két közgyűlés között gyakran évek teltek el, a sedria, amelyet hetente vagy kéthetente ugyanazon a helyen tartottak, maga volt az állandóság” (CSUKOVICS 1997. p. 365.).



3. ábra: Az igazgatás helyei az Alföldön a 15. században  
Figure 3. Administrative places in Alföld in the 15th century



Forrás: Kubinyi 2000. alapján saját szerkesztés

Kubinyi kataszterében 34 település sedriahely, az általa hivatkozott Csukovits Enikőnél az Alföldre vonatkoztatva 61, csak a 15-16. századra 34. Mindkettőjükénél 30 sedriahely szerepel. Amik külön pontot jelentettek ebben a kategóriában (II.), azok a következők:

- a székek: Jászberény, Halas, Kecskemét, Szenteltegyház, Fajsz, Sebes, Orsova,
- a hiteles helyek: Arad, Csanád, Eger, Kalocsa, Titel, Bács, Várad,
- az országgyűlések, illetve nádori gyűlések színhelyei: Bács, Hatvan, Heves, Pest, Szeged, Temesvár.

### 1.3. IGAZGATÁS

Az igazgatási szerepkörök vizsgálata az egyházi igazgatással lehet csak teljes. Az Alföldön két érsekségi központ (Bács, Kalocsa), három római katolikus püspökség (Csanád, Eger, Várad) és egy görög katolikus püspökség (Munkács) található a 15. század végén. Az egyházi igazgatásban elfoglalt centrális helyéért 47 település kapott pontot, annak ellenére, hogy a tizedkörzetek számát forráshiány miatt rendkívül hézagosnak ítélte meg Kubinyi. Csak 26 települést vett fel az Adattárába, s azt vélelmezte (joggal), hogy ebben a pontban még jelentős változásokat hozhat a későbbi kutatás. *”Területünkön, leszámítva az egri egyházmegyéhez tartozó településeket, csak elvétve maradtak fenn (...) adatok.”* (KUBINYI 2000. p. 19.)

2. táblázat: A legfontosabb közigazgatási központok az Alföldön a 15. században  
Table 2. The most important administrative centres in Alföld in the 15. century

Település	I-II-IV. kategóriájú p. sz.	Összpontszám	%	Település	I-II-IV. kategóriájú p. sz.	Összpontszám	%
Bács	13	30	43	Kalocsa	11	21	52
Kalocsa	11	21	52	Bács	13	30	43
Várad	11	41	26	Titel	7	17	41
Csanád	10	27	36	Hájszentlőrinc	6	15	40
Eger	10	33	30	Sebes	9	24	37
Sebes	9	24	37	Csanád	10	27	36
Szeged	8	42	19	Arad	7	20	35
Titel	7	17	41	Eger	10	33	30
Arad	7	20	35	Jenő	5	17	29
Temesvár	7	32	22	Munkács	6	21	28
Pest	7	41	16	Pankota	4	14	27
Hájszentlőrinc	6	15	40	Várad	11	41	26

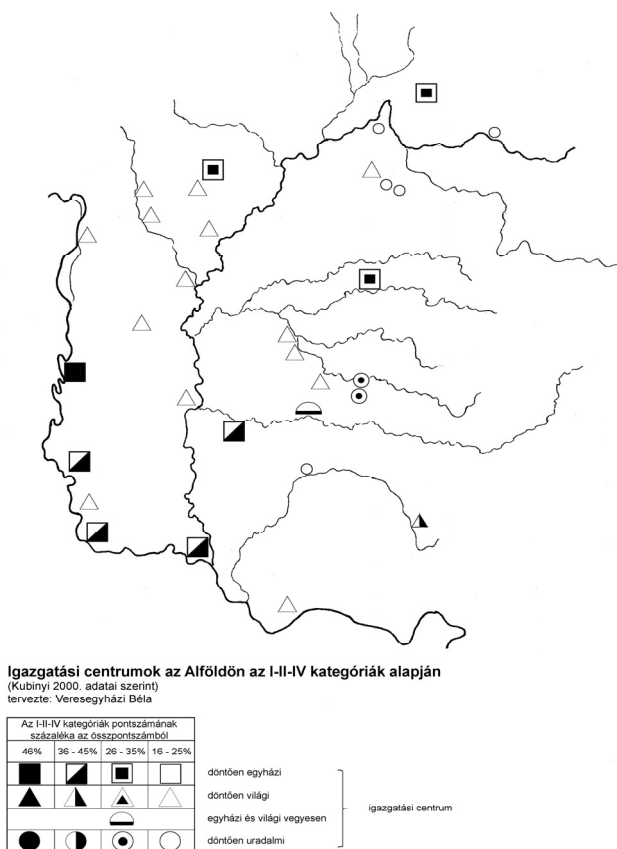
Forrás: saját szerkesztés

Amennyiben az I-II-IV-es kategóriákban kapott pontszámokat összegezzük, a következő tucatnyi település emelkedett ki (2. táblázat). A 12 élenjárót vizsgálva egyből feltűnik az egyházi igazgatási szerep dominanciája, s az arra kapott pontok jelentősége. A pontok abszolút értékét tekintve az érsekségek és a püspökségek helyei foglalják el az első öt pozíciót. A következő hét település között már csak kettőnél jelentősebb az egyházi igazgatási pontszám, s itt már megjelennek azok a központok, amelyeket a világi igazgatás pontjai emeltek a 12 település közé (Arad, Szeged, Temesvár, Sebes, Pest). Némileg más a helyzet, ha a települések összpontszámát nézzük, és aszerint rangsorolunk, hogy az I-II-IV-es kategóriákban kapott pontszámok az összpontszám hány százalékát

adják. A Kristó által például hozott Kalocsa valóban nagyon kiemelkedik a maga 52%-ával, s ebbe a tizenkettőbe hét egyházi-igazgatási központ kerülhetett be.

4. ábra: Igazgatási centrumok az Alföldön az I-II-IV. kategóriák alapján a 15. században

Figure 4. Administrative centres in Alföld, according to Categories I, II and IV in the 15. century



Forrás: Kubinyi 2000. alapján saját szerkesztés

A nagy pontszámú Szeged, Pest, Temesvár itt már nem szerepel a sorban, ami azt jelenti, hogy bár jelentős igazgatási központok ugyan, de pontszámaik összetétele harmonikus, kiegyensúlyozott, arányos a többi városi szerepkörükkel. A markánsabb igazgatási központok térképre vetítése azt mutatja, hogy a szereplő települések nagyobb része a 16 pont feletti

kategóriákba tartozik (80%). Az Alföld középső része, a Duna-Tisza közének nagy része és a Marostól délre eső területek elsősorban az alapfokú igazgatási egységekkel rendelkeznek, a felsorolt vidékeken alig van magasabb fokú centrum (4. ábra).

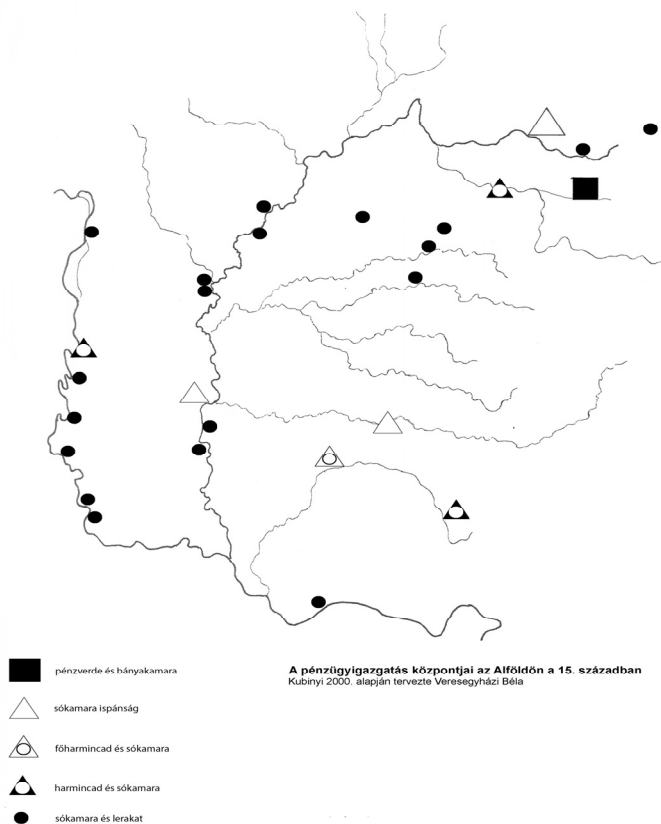
#### 1.4. PÉNZÜGYIGAZGATÁS

Ebben a kategóriában szerepel a legkevesebb helység (26), az összes település 8,1%-a. Mint később kiderül, nem csak a pénzügyekről van szó, hanem a bányászat, a pénzverés és a sóügyek központjairól is (5. ábra). A kevés központi hely magyarázata egyrészt magának a területnek (pénzügyek) a koncentráltóságában, másrészt az Alföldben, mint tájban rejlik. A Nagyalföld a korabeli fejlettség szintjén könnyen hozzáférhető és hasznosítható nyersanyagokban szegény területnek minősíthető, s amint Kubinyi megállapítja, „a bánya- és pénzverő kamarák elterjedése elsősorban a nyersanyaglelőhelyektől függött” (KUBINYI 2000. p. 19.).

Az Asszonypataján (Nagybánya) székelő pénzverő és bányakamara működésének háttere nem is a vizsgált tájunkra, az Alföldre támaszkodott, hanem az erdélyi nemesércék és só, és a máramarosi só bányászatára. Ugyanezt mondhatjuk el a Szatmárnémetiben székelő pénzverdéről és a kamara (lucrum camerae) ispánságról. Ez a két város – amelyek tehát a nagy természetföldrajzi egységek határvonalán fekszenek - elegendő volt a terület ilyen irányú ellátásához. A külkereskedelmet ellenőrző és irányító harmincad hivatalok feladata a külkereskedelem ellenőrzése. A temesvári főharmincad, ahogyan Kubinyi leírta, „a normális helyzethez” közelített, hiszen a déli határrész kereskedelmi forgalmát felügyelte. A másik főharmincad hivatal azonban eltért ettől, hiszen az ország belsejében, a Duna partján fekvő Patajon volt. Feladata a 15. században fellendülő marhakivitel ellenőrzése volt, s mint ilyen, áttételesen a külkereskedelmi feladatot e belső határon látta el.

A hármas kategóriához tartozó gazdasági-pénzügyi területek közül a legkiterjedtebb hálózattal a só szállítása rendelkezett. Mindig királyi monopólium volt, amelyet azonban az idők folyamán az uralkodók kiadtak egyházi, világi embereknek, szervezeteknek. A 14-15. században teljesedett ki a sókamarák hálózata (melyek teljes felkutatása még a jövő feladata). A sószállítás útjainak szervezése már az államalapítás idején elkezdődött (vagy folytatódott, hiszen sóra már a korábbi időszakok társadalmainak is szüksége volt), és királyaink a középkor folyamán végig foglalkoztak fejlesztésével és működtetésével, hiszen a királyi kincstár egyik fontos bevétele volt (3. táblázat).

5. ábra: A pénzügyigazgatás központjai az Alföldön a 15. században  
 Figure 5. Financial centres in Alföld in the 15<sup>th</sup> century



Forrás: Kubinyi 2000. alapján saját szerkesztés

Az Alföldön az „északibb sóút” (Dés-Szatmárnémeti-Szalacs) egyik végpontján Szolnok helyezkedett el, a „délebbi sóút” marosi útközpontjában viszont Szeged nyerte el a kiváltságot”. Az északi út jelentősége azonban bizonyára már a kezdetekben sem vetekedhetett a délivel, később a marosi vízi út viszont megtartotta fontosságát, jelentősen hozzájárulva Szeged városiasodásához (Szűcs 1993).

Az Anjouk korától megélenkülő és átszerveződő magyar gazdaságban a só kereskedelmét is megújították az uralkodók. A só útjait jelzik a sókamarai helyek szerte az Alföldön, főként a folyók mentén. A 15. században Huszt és

Szeged sókamara ispánsága irányította a kisebb lerakatok kereskedelmét (FRISNYÁK 1990).

3. táblázat: Királyi bevételek megoszlása a középkorban  
Table 3. The distribution of the royal income in medieval Hungary

III. Béla bevételei			I. Mátyás bevételei		
Megnevezés	Márka (ezer)	Az összes bevétel, %	Megnevezés	Forint (ezer)	Az összes bevétel, %
Királyi birtokok	48	27	Rendkívüli adó	385	61
Pénzverés	60	36	Pénzverés és bánya	60	9
Sómonopólium	16	10	Só	80	13
Vámok	30	18	Harmincad	50	8
Erdélyi idegen vendégek adója	15	9	Királyi városok és szászok adója	47	8
			Kisebbs bevételek	6	1
<b>Összes</b>	<b>166</b>	<b>100</b>	<b>Összes</b>	<b>628</b>	<b>100</b>

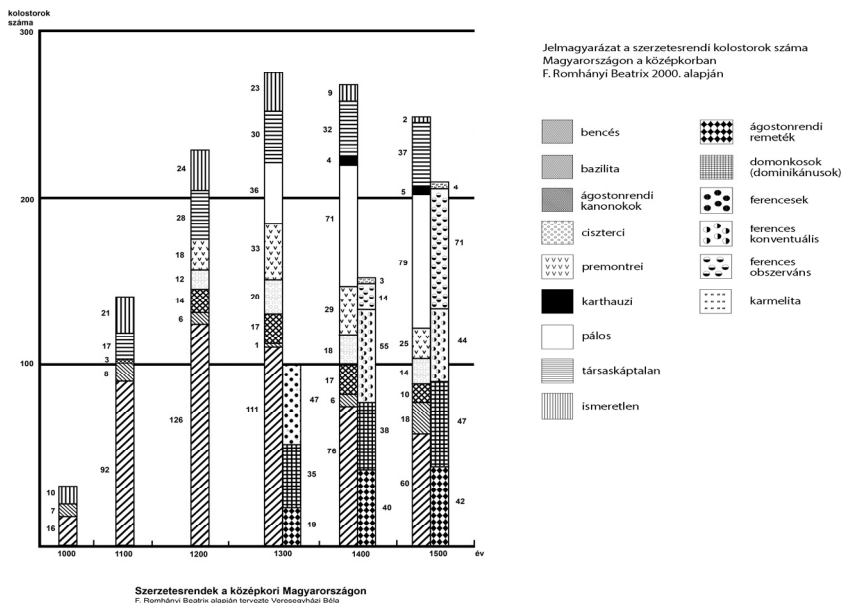
Forrás: Bertényi 1997. és Kubinyi 2001.

### 1.5. EGYHÁZI IGAZGATÁS ÉS AZ EGYHÁZI INTÉZMÉNYEK

Az igazgatási szerepkörrel már volt szó az igazgatás egészének bemutatásakor, itt elsősorban a második rész, azaz az ötödik kategória szerepel. Kubinyi ennek jelentőségéről ezt írta: *"Egyházi intézmények cím alatt vettem fel azokat a központi helyeket, ahol monostorok, káptalanok vagy ispotályok voltak. A városiasodás szempontjából a legfontosabbak a kolduló rendi kolostorokkal vagy ispotályokkal rendelkező települések"* (KUBINYI 2000. p. 19.). Ezt a megállapítást Fügedi Erik tanulmányára hivatkozva tette meg, aki többek között azt írta: *"Végigtekintve a dominikánus kolostorok listáján, nem tudunk megszabadulni attól a benyomástól, hogy a névsor azonos a XIII. század derekának kereskedővárosaival. (...) A kereskedővárosok kiemelkedő szerepét a korai ferences kolostoralapítások is megerősítik"* (FÜGEDI 1981. p. 343.)

A két nagy koldulórend - a dominikánusok és a ferencesek - a 15. század végéig jelentős mértékben nyertek teret az országban (6. ábra, 4. táblázat)). Az 1200-as évek elején jelentek meg az országban, s a dominikánusok rövid tündöklése után a ferencesek erősödtek meg, és a tárgyalt időszak végéig megőrizték vezető szerepüket. A 451 férfi kolostorból 208 volt koldulórendi az országban a 15. század végén (ROMHÁNYI 2000).

6. ábra: Szerzetesrendek a középkori Magyarországon  
Figure 6. Convents in medieval Hungary



Forrás: Romhányi 2000. alapján saját szerkesztés

4. táblázat: Koldulórendek és ispotályok az Alföldön a 15. században  
Table 4. Mendicant orders and spitals in Alföld in the 15<sup>th</sup> century

Városok	Pont kategória (cp)	Száma	Koldulórendek		Ispotályok	
			Száma	%	Száma	%
Első- és másodrendű városok	31-	5	100	5	100	5
Kisebb városok	21-30	12	75	9	75	9
Közepes város - mezőváros	16-20	18	16,7	3	22	4
Átmeneti mezőváros	11-15	37	43,2	16	5,4	2
Egyéb mezőváros	6-10	145	2,8	4	-	-

Forrás: Kubinyi A. 2000. és F. Romhányi B. 2000.

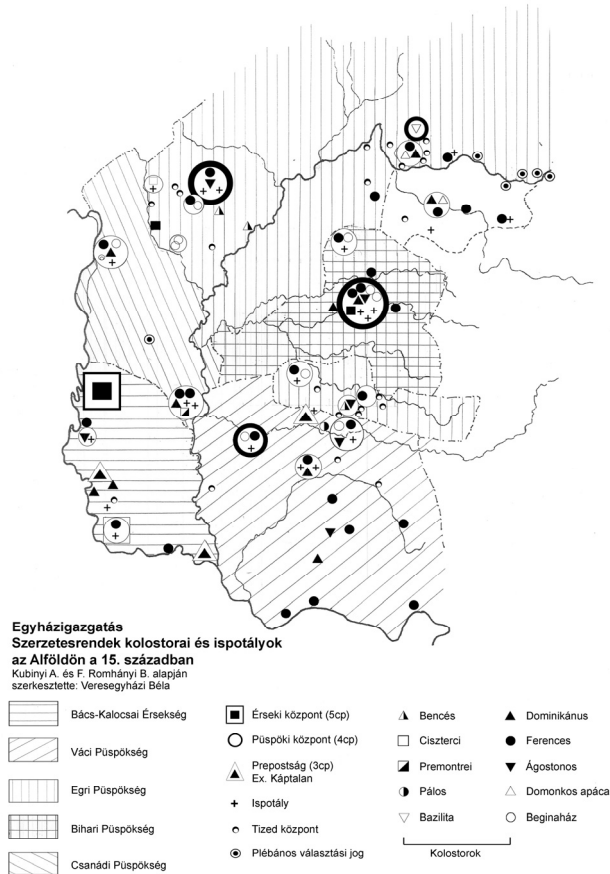
Fügedi azonban nem állt meg a Le Goff által sugallt eredeti munkahipotézisénel, hanem továbbment, s fejtegetése végén ezt írta: "(...) a mezővárosi fejlődés ismérvének nem az országos vásárt, nem is a koldulórendek valamelyikének jelenlétét tartjuk, hanem a társadalmi fejlődést jobban tükröző ispotályt" (FÜGEDI 1981. p. 343.). Kubinyi folytatta ezt a gondolatmenetet, s a következőkre jutott: "Ispotályok esetében jelenleg 89 településen ismerünk a

középkori Magyarországon ispotályt, közülük 83, azaz 93,3% városban vagy mezővárosban állt. (...) az Alföldön és az Alföld szélén 37 településen találunk koldulórendi kolostort és 20-ban ispotályt. A húsz ispotályos hely közül 17-ben koldulórendi kolostor is működött. (...) A régió összes kolostorainak 45,9%-a, ispotályainak 90%-a legalább 16 pontos központi helyen állt. Ennyiben igaz van Fügedinek, hogy az ispotályok városiasabbak” (KUBINYI 2004. p. 19.)

A Kubinyi A. és Romhányi B. adatai alapján szerkesztett térképen igen plastikusan jelenik meg a fent idézett szerzők állítása (7. ábra). Ennek továbbgondolása a dolgozat végén a céhekkel, az egyetemre járókkal és a piacokkal kiszélesítve szerepel.

7. ábra: Egyházigazgatás, szerzetesrendek kolostorai és ispotályok az Alföldön a 15. században

Figure 7. Parochial administration, monasteries and spitals of convents in Alföld in the 15<sup>th</sup> century



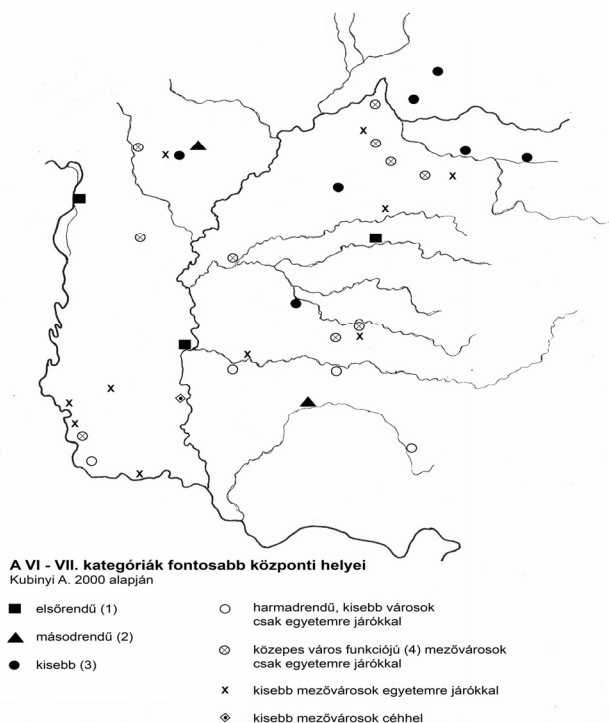
Forrás: Kubinyi A. 2000. és F. Romhányi B. 2000. alapján saját szerkesztés



### 1.6.–1.7. AZ EGYETEMRE JÁRÓK ÉS A CÉHEK

Közös jellemzőik, hogy külön-külön is a városiasság és a városiasodás alapjai, ugyanakkor itt, az Alföldön – részint az adatok hiánya miatt - kevés településsel van dolgunk. A településekről 1440-től 1514-ig valamelyik külföldi egyetemre (Bécs vagy Krakkó) beiratkozottak száma 38 fő, úgy, hogy legalább öt fő beiratkozottáról van szó. A kézműves vagy kereskedőcéhek száma még kevesebb, mindössze 15 város és 39 céh képviseli az Adattárban (8. ábra). Ez utóbbiról így vélekedett Kubinyi: *”A baj csak ott van, hogy a céhadatok fennmaradása igen esetleges. (...) Így a fenti táblázatunk adatai inkább tájékoztató jellegűek, amelyek alkalmasak bizonyos tendenciák felismerésére, de biztos, hogy a tényleges kézműves fejlődés ennél jelentősebb volt”* (KUBINYI 2000. p. 24.) Vissza-visszatérő mondatok ezek, amelyek mondanivalójának korrigálása a későbbi nemzedékek feladata lesz.

8. ábra: A VI-VII. kategóriák fontosabb központi helyei a 15. században  
 Figure 8. Important central places of Categories VI and VII.in the 15<sup>th</sup> century



Forrás: Kubinyi 2000. alapján saját szerkesztés

A VI. kategóriáról Kubinyi szavait kell idézni: *”A külföldi egyetemre beiratkozottak száma, mint a magyar városiasság ismérve hosszú ideig az egyedüli olyan számszerűen is értékelhető kritérium volt, amely alapján a hazai városias települések rangsorát meg lehetett határozni. Nem véletlen, hogy ezt a módszeremet, pontosabban annak eredményeit az eddigi szakirodalom is átvette. (...) A régió 17 legvárosiasabb települése közül (akiknek 21-42 cp-ja volt) 15 tartozik a 21 legtöbb egyetemistát adó helység közé, azaz ezek 71,4%-a az élvonalat jelenti. (...) Az sem lehet véletlen, hogy a 16-20 pontos kategóriások többsége, 10 település (55,6%) adott egyetemre járókat, a 11-15 pontosból pedig 7 (18,9%), a 6-10 pontosból 5 (3,5%) míg a legalsóból egy sem található itt”* (KUBINYI 2000. p. 29.).

A céhhel rendelkező 15 város közül 12 szintén a fenti tizenhetes csoportba tartozik (80%), csak Bács, Kalocsa, Lippa, Csanád és Sebes városokról nincsenek (még) ilyen irányú adataink.

### 1.8. ÚTHÁLÓZATI CSOMÓPONT-JELLEG

Kubinyi ezt a kategóriát fontosnak tartotta, mert véleménye szerint *„önmagában is utal a centralitásra”* (KUBINYI 2000. p. 24.) Négy évvel később már árnyaltabban fogalmaz: *”Ez elég lényeges kategória, általában minél jelentősebb egy település városiassága, annál magasabb az útközpont-jellege, azonban ez nem általánosítható. Nem minden fontos úthálózati csomópont vált például központi helyé. Itt van a nehézség.”* (KUBINYI 2004. p. 18.) A 48 hat pontot kapott település majdnem fele (33) a 16 pontnál magasabb, városnak tekinthető csoportba tartozik. Ez a 35 városnak a 68%-a, további öt település öt pontot, hét pedig négy pontot kapott ebben a kategóriában a legmagasabban jegyzett csoportból. Itt kell megjegyezni azt, hogy 9 falu került be a hatpontosak közé, s 16 kisebb mezőváros is ide soroltatott.

5. táblázat: A települések közlekedési csomópont-jelleg szerinti megoszlása a 15. században

Table 5. The distribution of settlements regarding their positions in transport in the 15th century

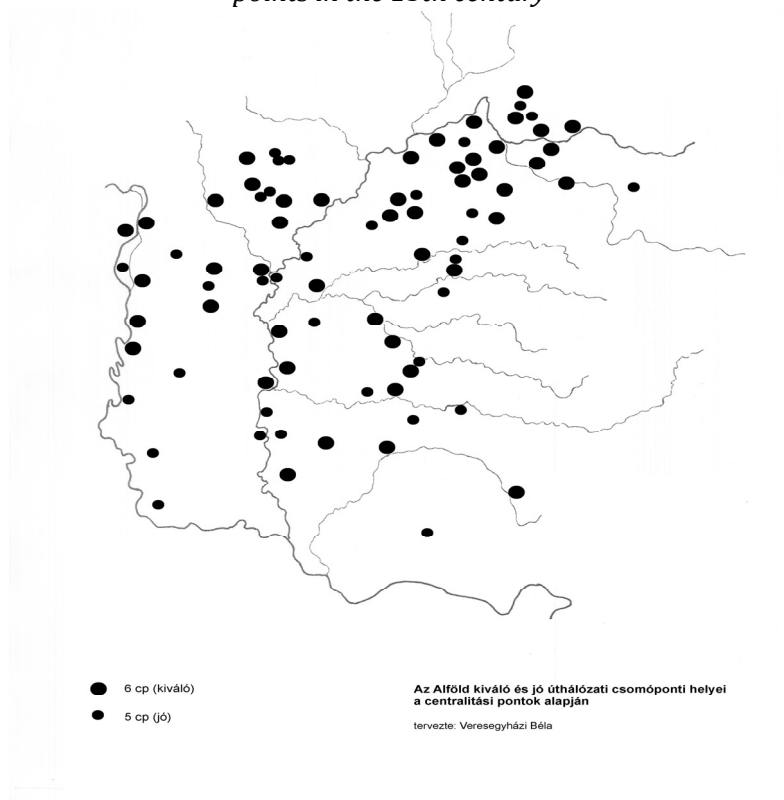
Megnevezés	VIII-as kategóriában kapott pontok						
	6	5	4	3	2	1	összes
falvak	9	9	8	16	19	13	74
1-10 cp mezőváros	6	23	28	26	57	34	174
11-15 cp mezőváros	10	10	6	6	5	-	37
16-nál nagyobb városok	23	5	7	-	-	-	35
<b>Összesen</b>	<b>48</b>	<b>47</b>	<b>49</b>	<b>48</b>	<b>81</b>	<b>47</b>	<b>320</b>

Forrás: Kubinyi 2004.

A pontszámok kiérdeklése egyedi módszeren alapult, mert "attól függően kap egy központi hely magasabb pontszámot ezen a címen, hogy több központi hely érhető el egy másik érintése nélkül" (KUBINYI 2000. p. 24.) Ennek megfelelően egy pontot kapott az a település, amelyből 1-2 másik központ érhető el, kettőt a 3-4, hármat az 5-6, négyet a 7-8, ötöt a 9-10 és hatot a 11 és a feletti. Ennek a cikknek a terjedelmét meghaladja e módszer tüzetesebb vizsgálata, de a gyakorlati megvalósítást a 9. ábra mutatja be.

9. ábra: Az Alföld kiváló és jó úthálózati csomóponti helyei a centralitási pontok alapján a 15. században

Figure 9. The very good and good road network in Alföld regarding the central points in the 15th century



Forrás: saját szerkesztés

A 35 központi hely (város) közül összesen 13 azoknak a száma, amelyek az Alföld szélén helyezkednek el (Beregszász, Munkács, Pest, Sebes, Asszonyzata, Bács, Eger, Lippa, Huszt, Kalocsa, Pásztó, Szond, Titel). Ezek a

települések további kapcsolatokkal rendelkeznek, melyeket a szerző itt nem vett, vehetett figyelembe. Ezekből a településekből más országrészek felé is vezettek utak, melyeknek bevonása egy összegző, az egész országot feldolgozó munka feladata lesz. Mindenesetre ezeknek a városoknak a pontszáma minden bizonnyal változni fog.

Ha megvizsgáljuk azt, hogy a kategóriában szerzett pontok az összpontszám hány százalékát adják, azt látjuk, hogy a leginkább városias települések 20% alatt vannak (Szeged 14, Eger, Csanád, Pest és Várad 15-15), s általában 30 százalékot nem érik el a többiek sem. Ugyanakkor van egy olyan csoport, amely az öt-tíz pontos kategóriában került 20% alá, ezeknél azonban még a két-három kapott pont is ezt az eredményt adja ki (például Becsej, Belényes, Morzsina stb.). Ez utóbbiaknál könnyű belátni, hogy ez a százalékos érték nem a kiváló közlekedéscsomópont helyzetből fakad, hanem a települések alacsony összpontszámából, mely a városiasság alacsony szintjét jelzi. A nyolcas kategóriában az úthálózati csomópontok az alábbiak szerint alakulnak Kubinyi Adattárának számai szerint (6. táblázat).

6. táblázat: A települések közlekedési csomópont-jelleg szerinti megoszlása a XV. században

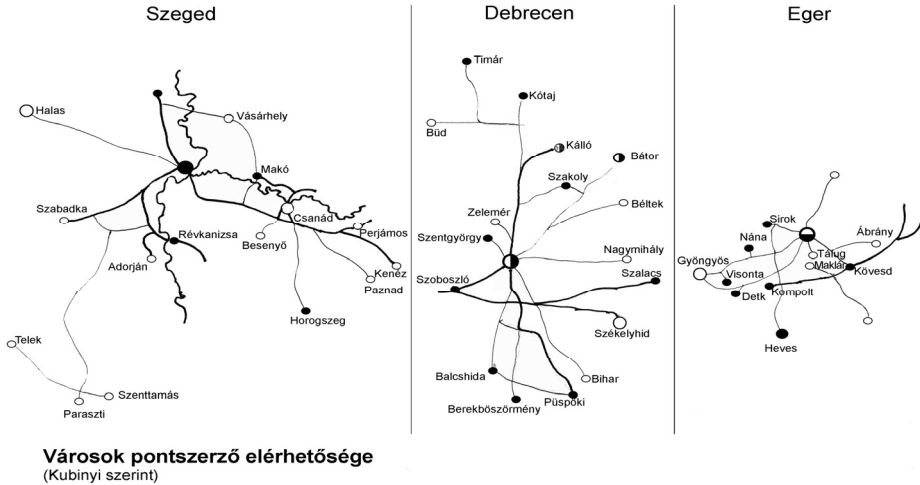
Table 6. Settlements regarding in how many categories they received points in the 15<sup>th</sup> century

Megnevezés	VIII-as kategóriában kapott pontok						
	6	5	4	3	2	1	összes
falvak	9	9	8	16	19	13	74
1-10 cp mezőváros	6	23	28	26	57	34	174
11-15 cp mezőváros	10	10	6	6	5	-	37
16-nál nagyobb városok	23	5	7	-	-	-	35
<b>Összes</b>	<b>48</b>	<b>47</b>	<b>49</b>	<b>48</b>	<b>81</b>	<b>47</b>	<b>320</b>

Forrás: Kubinyi 2004.

Ez a kategória mindenképpen több teret és figyelmet követel és érdemel (melyre itt nincs lehetőség), mert a pontok kiszámításának finomítása mellett az úthálózat alapjául vett térképek is bizonyos korrekcióra szorulnak. A Kubinyi-tanulmány térképmelléklete a Blazovich-féle térképen alapul de eltérések vannak mind az utak vonalvezetése, mind az Alföldön oly fontos vízzel járt területek pontos ábrázolása terén (BLAZOVICH 1998). Úgy tűnik, hogy ezek javításával a nyolcas kategória pontszámai is változhatnak (10. ábra).

10. ábra: Néhány város pontszerző elérhetősége  
 Figure 10. The accessibility of some towns from other central places



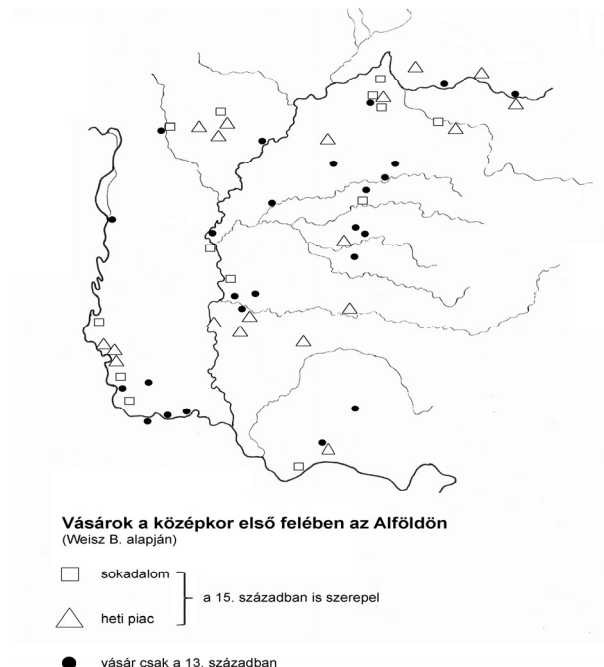
Forrás: Kubinyi 2004. alapján saját szerkesztés

## 1.9. Hetipiactartó helyek

A IX. kategória a kereskedelemről szól, a hetipiactartó helyek, és a sokadalmakat fogadó települések számbavételét tartalmazza. Fügedi Erik a következőket írta le erről a témáról: *”A középkori kezdetleges közlekedési viszonyok között az árucserre zömét két különleges alkalomkor, a heti- és az országos vásáron bonyolították le”* (FÜGEDI 1981. p. 238.).

A kettő viszonyáról a kérdéssel foglalkozó irodalomra hivatkozva megállapítja, hogy a hetipiactartó helyek a „városi fejlődés kezdeti szakaszára vonatkozólag” jellemzők, mintegy impulzust adva a településnek a fejlődés első lépéseihez. A továbbfejlődéshez azonban „elengedhetetlenné vált az országos vásártartás jogának megszerzése” (FÜGEDI 1981. p. 238.), mert csak ez biztosíthatta az országos távolsági kereskedelemben való betagozódást, de ezt is csak a lehetőség szintjén. Példaként említi Kubinyi is a Bács megyei Dienesfalva és a szabolcsi Lök esetét, melyek 5-5 országos vásáruk ellenére sem váltak mezővárossá a korszakban. Ha nem ilyen sok, de egynél több országos vásárral rendelkező falvak, Apc (3), Feketebátor (2), Begenye (2), Bekény (3), Dombegyháza (2), Tállya (2), Orbágy-szentgyörgy (2) sem szerepeltek oppidiumként ebben az időszakban (11. ábra).

11. ábra: Vásárok a középkor első felében az Alföldön (11-13. század)  
 Figure 11. Markets in the first half of medieval Alföld (11-13rd century)

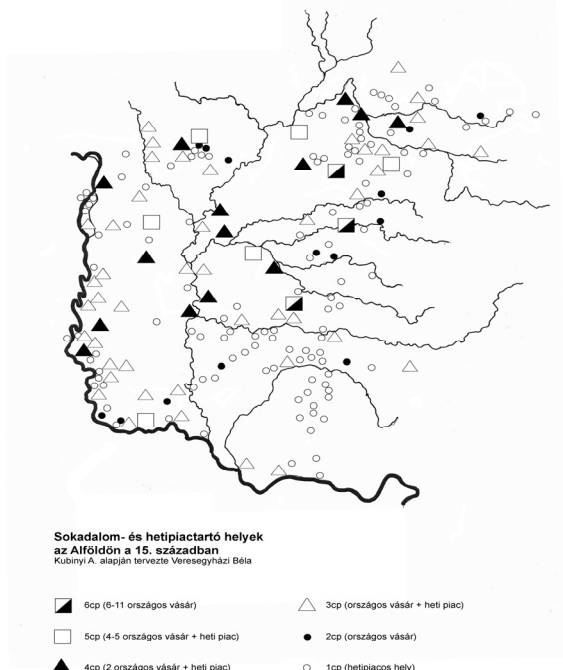


Forrás: Weisz B. 2013. alapján saját szerkesztés

A 15. század végi állapotot rögzítő Kubinyi András 205 sokadalom- és piactartó helyet tartott számon a munkájában. Ez az összes regisztrált település 64%-a. Ezek közül 66 piac- és sokadalomtartó hely, 19 csak sokadalomtartó, 120 pedig hetipiactartó település volt. Ma már rendelkezésünkre áll a mintegy 200 évvel korábbi helyek számbavétele és térképe (12. ábra).

Szembeeszkő a piacos helyek megszorodása térségünkben, még akkor is, ha feltételezzük és tudjuk, hogy arra a korra nézve jóval kevesebb forrás állt rendelkezésre. A középkorvégi piacos helyek 40%-a, a sokadalomtartó helyek 58%-a az Alföld peremvidékén félkörben, a Dunát követve, majd Hevesnek a Buda-Kassa útvonalára felfűződve, északkeleten pedig Szabolcs, Szatmár, Bereg, Ung területén, a Tisza és mellékvizei mentén helyezkedtek el, hogy aztán Erdély felé, Biharban és Zarándban a hegyvidék lábainál folytatódjon soruk. A hetipiactartó helyek másik sűrűsödése a Marostól délre fekvő vidék, ahol 39 település látott el árucserét lebonyolító funkciót.

12. ábra: Sokadalom és hetipiactartó helyek az Alföldön a 15. században  
 Figure 12. Multitude and market places in Alföld in the 15th century



Forrás: Kubinyi 2000. alapján saját szerkesztés

Erre a területi elhelyezkedésre vonatkoztatva jegyzi meg Kubinyi azt, hogy "a hetipiactartó helyek elhelyezkedése jelentősebb az Alföld szélén, mint a tulajdonképpeni síkságon." (KUBINYI 2000. p. 32.). S ez nem meglepő, hiszen a hatalmas rónaság szélein, a más adottságú tájakkal érintkező zónákban olyan árucikkekhez lehetett jutni, melyeket az Alföldön nem tudtak megtermelni, vagy éppen nehéz volt hozzájuk jutni. Ezek a vásárvonalak sok település számára jelentettek felemelkedést pont a megélénkülő kereskedelem miatt. A piac- és sokadalomtartó helyek térképre vetítése szemléletesen mutatja azt a szakirodalomban hangoztatott tézist, hogy az árucserre a különböző típusú és energiájú tájak találkozásánál a legélénkebb, hiszen ott az árucserre alapját képező termékek és egyéb árucikkek a másik tájegység embere számára fontosak, mert ők ezekben szűkölködnek (FRISNYÁK 1990., CSÜLLÖG 2000).

Az Alföld középső vidékein – tehát az említett tulajdonképpeni sík területeken – nincs meg az árutermelésben az a változatosság, amely éltethetné a táji árucserét, így itt azok a valóban a középkorban városnak tekinthető települések tudtak csak sokadalmakat tartani, amelyek valamilyen okból

megfelelnek a hasznot hozó kereskedelem követelményeinek. Példaként a Külső-Szolnok megyei Túr, Varsány és a megyeszékhely Szolnok esete álljon. A 15. század első felében mindhárom település mezővárosi rangot kapott. A század második felében viszont az exportra hajtott marha hajtásának útvonala Túron és Varsányon keresztül ment, fellendítve a két oppidumot, Szolnok viszont kiesett ebből, ezért mögjük szorult Kubinyi rangsorában és a valóságban is. A megyei igazgatási szerepkör nem pótolta a pénzt hozó, virágzó kereskedelmet.

*87 olyan település van Kubinyi Adattárában, amelynek csak a VIII-IX-X-es kategóriákban van pontja (az összes település 26%-a). Ezeknél a centrumhelyzetet egyértelműen a hetipiac vagy a sokadalom tartása jelenti, hiszen a jó földrajzi helyzet csak előfeltétel, mely nem mindig érvényesül, a jogi pontok viszont nem bírnak gazdasági jelentőséggel. Érdekesség, hogy Csongrád, Szentés, Ráckeve és Namény is ide tartozik, országos vásáruk biztosítja ebben a korban a fejlődésüket.*

## **1.10. A TELEPÜLÉSEK JOGI HELYZETE**

*Kubinyi András erre a kategóriára azt írta: "talán a legérdekesebb. (...) Városnak lehet nevezni a 16 centralitási pont feletti helységeket. Ebbe a kategóriába tartoznak a királyi szabad városok (kivétel Lugos). A mezővárosok (oppidumok) közül 23 kapott a térségben 16 pontot, vagy annál többet (az összes mezőváros 19,2%-a). (...) Úgy látszik tehát, hogy a forrásokban többé-kevésbé rendszeresen oppidumként előforduló települések egyötödét számíthatjuk a városok közé." (KUBINYI 2004. p. 38.)*

### **1.10.1. VÁROSOK**

Az Adattárba felvett 323 település közül 249 civitas vagy oppidum, 74 pedig falu (possessio). Az Alföldön három elsőrendű (főbb) város (Szeged, Pest, Várad), két másodrendű (Eger, Temesvár), 12 kisebb város, 18 közepes városfunkciót ellátó város volt Kubinyi tanulmánya szerint. Ezek közül négy királyi szabad város (Szeged, Pest, Asszonyfata és 1529-től Lippa), hét pedig földesúri város (Várad, Eger, Temesvár, Bács, Csanád, Sebes és Titel), a többiek mezővárosok.

Ha azt nézzük, hogy a kategóriabéli pontszámok az összpontszám hány százalékát adják, megállapíthatjuk, hogy a 16 pont feletti városok 20% alatt maradnak, és az összes városnak minősülő hely ebbe a csoportba tartozik.

Ugyanakkor még 34 centrális helynek 20% alatt van a pontszám-összpontszám mutatója. Ezek a települések 6-15 ponttal rendelkeznek, és két alcsoportra oszthatók. Az egyikbe azok a 10 pont feletti mezővárosok tartoznak, amelyek korukban valamely tekintetben kiemelkedtek a többiek közül, mintegy utánpótlásnak tekinthetjük ezeket, legalábbis helyzetüket nézve



(Czoborszentmihály, Erdőd, Fegyvernek, Jászberény, Nádudvar, Namény, Pataj, Révkanizsa, Semjén, Solt, Szentes). A másik csoportban azok a kisebb mezővárosok kerültek 20% alá, amelyek oppidumként való említésére egyszerűen került sor a források alapján.

A százalékos értékelés másik végléte azoknak a településeknek a sora, amelyek összpontszámuk 50-80 százalékát annak köszönheték, hogy egyszerűen oppidumként említették őket (13. - 15. ábrák). Kubinyi listáján 19 ilyen kis mezőváros van, és összesen 41 azok száma, amelyek pontjaikat a közlekedési helyzet (VIII) és jogi helyzet (X) kombinációjával nyerték, azaz csak ebben a két kategóriában kaptak pontokat. Ezek a kis települések, amelyek a mezővárosok és a falvak határán álltak, és jogállásuk több ízben változott, funkcionálisan eléggé bizonytalanul kezelhetők. Valamivel jobb a helyzet annál a 85 településnél, amelyek a VIII- IX-X-es kategóriákban kaptak pontokat, mert esetükben a piacszervező szerep kimutatható.

13. ábra: Kisebb települések pontszámának összetétele  
Figure 13. Points of small settlements

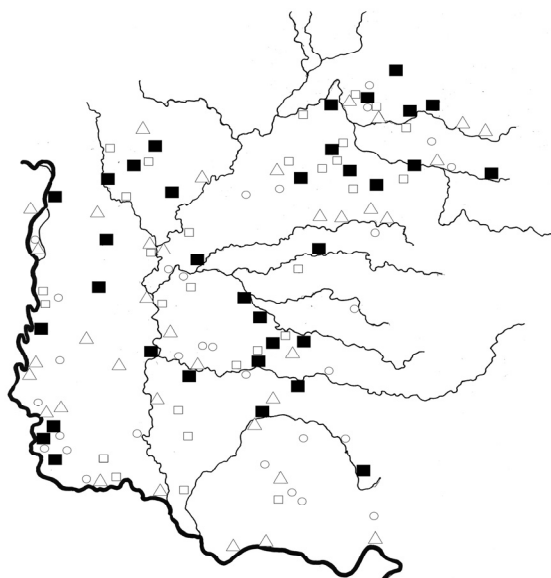


Forrás: Kubinyi 2000. alapján saját szerkesztés

Természetesen az előbbi csoportokban vannak olyan helységek, amelyek a kivétel erősíti a példát címszóhoz tartoznak. Szoboszló is csak a közlekedési és a jogi kategóriákban kapott pontot, a hármas kombinációban pedig szerepel Csongrád, Szentes, Namény és Ráckeve is.

Ha a 320 települést összehasonlítjuk abban, hogy hány kategóriában szereztek centralitási pontokat, akkor az alábbi érdekes táblázatot kapjuk (7. táblázat). Ez a táblázat megerősíti azt az előfeltevést, hogy minél városiasabb egy hely, annál több kategóriában kellett pontot szereznie. A 16 pont feletti települések jellemzően 6-10 kategóriában szereztek pontot (Békés, Cegléd és Heves a kivétel), a 11-15 pontos „átmeneti kategória” tagjai három-hét kategóriában gyűjtöttek pontokat. A falvak jó része két-háromkategóriás. Az egyetlen possessio Kompolt, amely négy kategóriában szerzett pontot, mert a közlekedés-piac-uradalmi központ mellé bencés apátsága is járult.

14. ábra: 30 % alatti települések a X. kategóriában  
 Figure 14. Settlements under 30% of the total sum in Category X



A 30% alatti települések a X. kategóriában  
 Kubinyi 2000 alapján

- 20% alatti 16cp fölötti helység
- 20% alatti 16cp fölötti helység
- △ 20-30% közötti 11-16cp közötti helység
- 20-30% közötti 10cp alatti helység

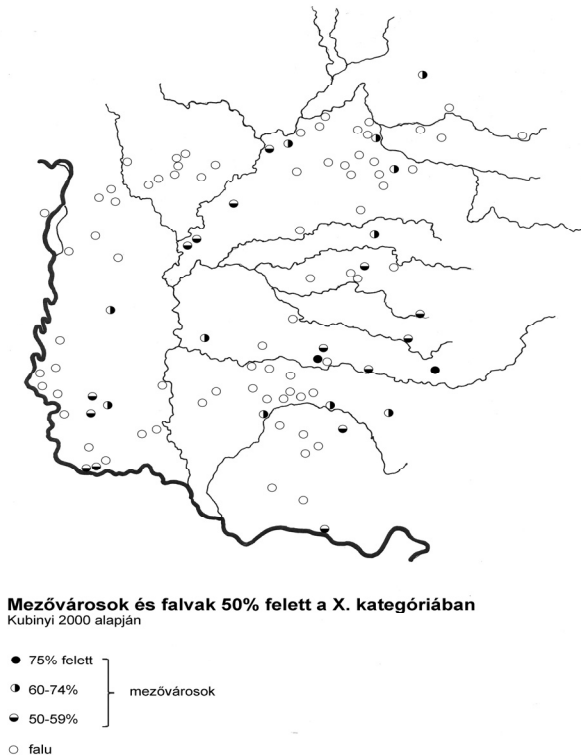
Forrás: Kubinyi 2000. alapján saját szerkesztés

7. táblázat: Települések aszerint, hogy hány kategóriában szerezték pontot  
 Table 7. Points of bigger settlements according to categories

Települések	Centralitási kategóriában szerzett pontok									
	2	3	4	5	6	7	8	9	10	összes
16 pontnál többet kapott	-	-	-	3	9	7	6	7	3	35
11-15 pontos	-	4	11	12	7	3	-	-	-	37
10 pont alatti mezőváros	45	76	14	9	-	-	-	-	-	174
falvak	58	15	1	-	-	-	-	-	-	74
<b>Összesen</b>	<b>103</b>	<b>95</b>	<b>56</b>	<b>24</b>	<b>16</b>	<b>10</b>	<b>6</b>	<b>7</b>	<b>3</b>	<b>320</b>

Forrás: Kubinyi A. 2000.

15. ábra: Mezővárosok és falvak 50% felett a X. kategóriában  
 Figure 15. Country towns and villages according to the percentage of their points received in Category X

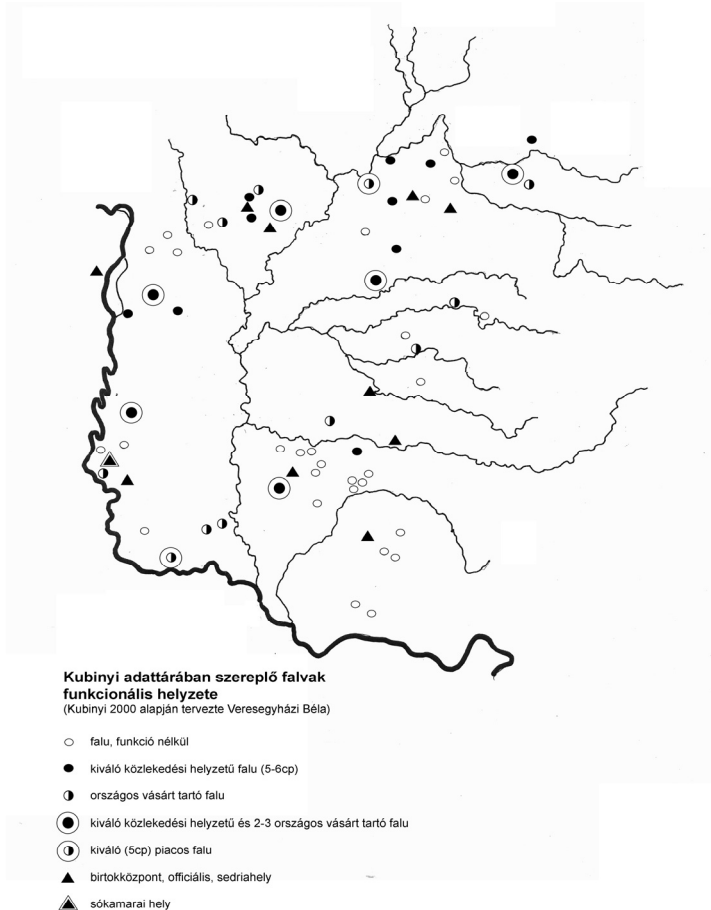


Forrás: Kubinyi 2000. alapján saját szerkesztés

### 1.10.2. FALVAK.

Ami az Adattárban szereplő 74 falut (possessio) illeti, érdekes közülük azoknak a helyzete, amelyek a nyolcas-kilences kategóriában 1-2 pontot kaptak, s más nincs ezek mellett. E falvak nem mutatnak olyan jegyeket, amelyek alapján kijelenthetjük, hogy környezetükre jelentős hatással lennének (számuk 26). Funkcionális vizsgálatuk későbbi feladat. Ugyanakkor szép számmal volt olyan kis település, amelynek kiváló közlekedési helyzete, vagy régóta meglévő országos piaca volt, fejlődésük az adott korban biztatónak látszott (16. ábra).

16. ábra: Kubinyi adattárában szereplő falvak funkcionális helyzete  
 Figure 16. The functional position of villages appearing in Kubinyi's Repository



Forrás: Kubinyi 2000. alapján saját szerkesztés

## 2. A VÁROSIASODÁS ÖSSZETEVŐI A 15. SZÁZADBAN

Mind Kubinyi kötetének, mind jelen dolgozatnak alapvető tárgya a városiasodás és a városiasság kérdése a középkor végén. E nehéz kérdés megválaszolása szinte lehetetlen, részint a forrásanyag hiányosságai, részint a város mibenlétének felfogásbeli különbözőségei miatt. Elhagyva a korábbi, elsősorban jogi értelmezésű városdefiníciót, a funkcionalitás felől közelítjük meg a kérdést.

Kubinyi központi hely- rendszerének jellemzésekor néhány mutatóra (kategóriára) nyomatékosan felhívta az olvasó figyelmét. Ezek:

- A koldulórendek és az ispotályok száma és összefüggései a városiasodással.
- A külső egyetemekre (Bécs, Krakkó) beiratkozott hallgatók és a városiasság.
- A céhek jelenléte a térségben és a városiasodás.
- A hetipiacok és a sokadalmak, mint centrumképző tényezők.

Az itt fel nem sorolt kategóriák is a városiasság mutatói, de úgy tűnik, valamilyen okból nem eléggé markánsan mutatják azt. Az I-II-IV. igazgatási kategóriák esetében a kételyek már felmerültek (Kristó Gyula), s akár megalapozottak, akár nem, ezen kategóriák településeinek nagy száma (183 hely), a települések nagyságbeli különbözőségei (Szegedtől Hajóhalomig) nem segítenek a városok definiálásának kérdésében az alföldi régióban (8. táblázat).

*8. táblázat: Az I-V. kategóriás települések- és az öt városiassági mutatóból részesedő települések száma.*

*Table 8. The number of settlements and settlements with urbanity indicator*

Kategória	A) Kubinyi adattárában szereplő	B) Öt városiassági mutatóból részesedő	százalék B/A
I.	3	3	100,0
II.	2	2	100,0
III.	12	11	91,6
IV.	18	12	66,6
V.	37	22	56,4
<b>összes</b>	<b>72</b>	<b>50</b>	<b>69,5</b>
V. nélkül	35	28	80,0

Forrás: Kubinyi 2000. alapján saját szerkesztés

A III-as kategóriában oly kevés a központi helyek száma, a települések elhelyezkedése sajátos (kivéve a sókamrai hálózatot), így ez sem segít a

városok számának meghatározásában. A VIII-as kategória ugyan biztatónak látszik, hiszen a közlekedési csomópont-jelleg és a városiasodás feltételezik egymást, ugyanakkor maga Kubinyi is bizonytalanul fogalmaz ebben a kérdésben, pro és kontra talál példákat a várossá fejlődés és a közlekedési helyzet vonatkozásában.

9. táblázat: A központi helyek részesedése az öt városiassági mutatóból a 15. sz. végén

Table 9. The share of the central places from the five urbanity indicators at the end of the 15<sup>th</sup> century

Települések	kolostor	ispotály	egyetem	céh	vásár
I. Pest, Szeged, Várad	x	x	x	x	x
II. Eger, Temesvár				-	
III. Asszonypataka, Gyöngyös, Beregszász, Debrecen, Gyula, Szatmárnémeti				x	
Bács, Csanád, Lippa	x	x	x	x	x
Munkács	x	-	x	-	x
Szond	-	x	x	x	x
Bátor, Jenő, Pásztó, Futak, Bodrog, Pankota	x	-	x	-	x
Túr	-	-	x	-	x
Szőlős, Bátmonostor	x	x	x	-	x
Hatvan, Harám, Keve, Baja, Czoborszentmihály	x	-	-	-	x
Körösszeg, Mezősomlyó, Orsova, Aracsza Érdsomlyó, Hajszentlőrinc, Szalárd,	x	-	-	-	x
Sebes	x	-	x	-	-
Cegléd, Kálló, Károly, Kiszvárd, Simánd, Vári	-	-	x	-	x
Nagylak, Székelyhida, Apáti, Feltót, Szakoly	-	-	x	-	x
Jászberény, Kövesd, Cseri, Meggyes, Telegd, Derzs	x	-	-	-	-
Erdőd	-	x	-	-	-
Zenta	-	-	-	x	-
Madaras, Pata	-	-	x	-	-

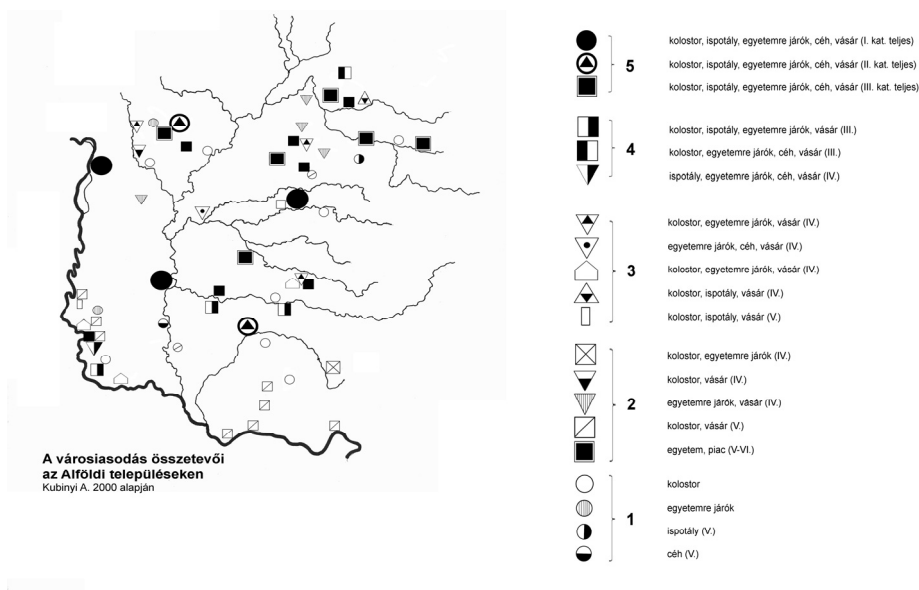
Forrás: Kubinyi 2000. alapján saját szerkesztés

A tízes kategória sem perdöntő, mert a 249 civitas és oppidum egyrészt sok, másrészt az idézett szerzők szerint jogi meghatározottság önmagában még nem jelent városi funkciókat. Ugyanakkor el kell ismerni, hogy Kubinyi tapasztalatával és jó érzéssel választotta meg a 16 pontot, mint a városiasság határát, mert az Alföldön az e pontszám feletti települések száma közel jár a

lentebb közölt számításokhoz. Ilyen megfontolások alapján készült el a városiasságot mutató 9. táblázat és 17. ábra, melyek igazolják Kubinyit, hiszen jórészt azok a települések kerültek be, melyeket ő városként tartott számon munkájában.

A táblázatban nem szereplő hét 16 pont feletti helység: Kalocsa, a problémás város, amelynek azonban igen erős egyházigazgatási szerepe mellett vására is volt, a negyedik kategóriás (közepes városfunkciót ellátó mezővárosok) Arad, Békés, Heves és Kecskemét igazgatási és piaci szerepköre ugyancsak jelentős környezete számára, ugyanakkor a táblázatba nem kerülhettek be csak a piaci szerepkör alapján. Tittel egyházi, Huszt pedig pénzügyi igazgatási vonatkozásban emelkedett ki. Így tulajdonképpen teljessé is vált a kör, a Kubinyinál városként kezelt 16 ponton felüli települések valamilyen szinten mindannyian valóban központként működtek vizsgált korszakunkban.

17. ábra: A városiasodás összetevői az alföldi településeken a XV. század végén  
Figure 17. The components of urbanization in the Alföld settlements in the end of the 15<sup>th</sup> century



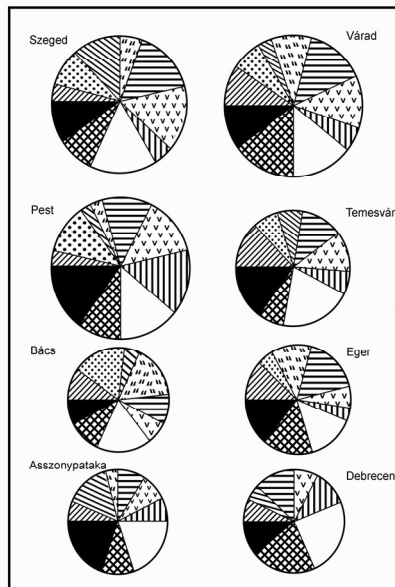
Forrás: Kubinyi 2000. alapján saját szerkesztés

Várad tizedik a fent említett sorban az öt mutatóban szerzett 41,4%-ával, a táblázatban szereplő I-IV. kategóriás települések közül Sebes az utolsó 12,5%-kal. A százalékos értékek hat település kivételével 30% fölöttiek, itt lehet tehát

a városiassági szint vonalát meghúzni. Ez a vizsgálódás is igazolja Kubinyi rendszerét, mivel az általa városnak tekintett helyek, és az öt kiemelt mutató szerinti települések száma szinte teljesen fedi egymást.

Ha néhány nagyobb település pontszámának összetételét megvizsgáljuk feltűnik az arányosság, mégpedig a települések pontszámának nagysága függvényében (18. ábra). A legnagyobb pontszámot elérő települések (így a leginkább városnak tekinthető helyek) tortája többnyire azonos nagyságú szeletekből áll, a kisebbeknél ez torzul, mert az egy-egy kategóriában szerzett kiemelkedő pontszám kiugró részesedést jelent az egészen belül. Minél kisebb a település, annál nagyobb egy-egy jelentős szelete.

18. ábra: Nagyobb települések pontszámának összetétele kategóriák szerint  
Figure 18. The possibility of receiving points for towns (examples)



**Nagyobb települések pontszámának összetétele kategóriák szerint**

Kubinyi 2000 alapján tervezte Veresegyházi Béla



Forrás: Kubinyi 2000. alapján saját szerkesztés



## ÖSSZEGRZÉS

Kubinyi András alföldi városokat és mezővárosokat, valamint központi helyeket feltáró munkái alapján, azok adatainak felhasználásával összeállított tanulmányunkban feltárul a Mohács előtti Nagyalföld városi funkciókkal bíró településeinek hálózata. Az ország gazdasági és közlekedési-kereskedelmi szempontból fejlettebb területeihez képest a valódi város (civitas) igen kevés. Helyüket és feladataikat speciális várostípus vette át, a mezőváros (oppidum), amelynek földesura a 14-15. századokban kiteljesedő európai és magyar gazdasági fellendülést maga és települése számára kiváltságok megszerzésével igyekezett kihasználni. Kubinyi 323 központi hellyel számolt, de sem a számot, sem a települések minősítését sem tekintette véglegesnek. Az ásványi kincsekben és a távolsági kereskedelemben megkívánt termékekben szegény Alföldön a tájon belüli kapcsolatok erősödtek meg, de csak abban a mértékben, amennyiben a mostoha vízrajzi viszonyok megengedték azt. A síkság peremén, a vásárvonalakon megerősödött városkák szervezték kisebb-nagyobb környezetük gazdasági és szellemi életét, a mocsaraktól gátolt, felszabdalt középső részeken viszont csak a sútak, a kereskedelmi utak mentén erősödött meg néhány település, melyeknek szerepe és fontossága időről-időre változott. Ennek az elmaradott, de ebben az időszakban fejlődésnek induló térségnek pillanatképe Kubinyi tanulmánya, s ez a tanulmány is.

## IRODALOM

- BÁCSKAI V.** (2002): Városok Magyarországon az iparosodás előtt. Budapest. p. 218
- BLAZOVICH L.** (1998): Az Alföld XIV-XVI.századi úthálózatának vázlata. Tanulmányok Csongrád megye történetéből XXVI. Szeged. pp. 45-54.
- BLAZOVICH L.** (2002): Városok az Alföldön a 14-16. században. Dél-alföldi Évszázadok 17. Szeged. p. 271.
- BELUSZKY P.** (2001): A Nagyalföld történeti földrajza. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs. p. 274.
- Csánki D.** (1890-1913): Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I-III-V. Budapest.
- CSUKOVITS E.** (1997): Sedria helyek-megyeszékhelyek a középkorban. Történelmi Szemle, 3-4. sz. pp. 363-386.
- CSÜLLÖG G.** (2000): A középkori Magyarország térszerkezete. Földrajzi Közlemények, 1-4. sz. pp. 109-130.
- FRISNYÁK S.** (1990): Magyarország történeti földrajza. Tankönyvkiadó Budapest. p. 213.

- FRISNYÁK S.** (1995): Az Alföld kulturgeográfiai korszakai. In: Boros L. (szerk.): Tájak és tevékenységi formák. Észak-és Kelet-Magyarországi Évkönyv. Nyíregyháza, pp. 141-160.
- FRISNYÁK S.** (2017): Tájhasználat és térszervezés a középkori Magyarországon. A föld erejéből élünk. Történeti Földrajzi Tanulmányok. Nyíregyháza. pp. 7-19.
- FÜGEDI E.** (1981): Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Magvető Kiadó, Budapest. p. 564.
- GYÓRFFY GY.** (1987): Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Akadémiai Kiadó, Budapest. p. 907.
- KRISTÓ GY.** (2003): Kalocsa. Fejezetek az Alföld középkori történetéből. Dél-Alföldi évszázadok 20. Szeged, pp. 83-94.
- KUBINYI A.** (1971): A középkori magyar városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. Településtudományi Közlemények, 23. sz. pp. 58-78.
- KUBINYI A.** (2000): Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén. Dél-alföldi Évszázadok, 14. Szeged. p. 218.
- KUBINYI A.** (2004): Városhálózat a késő középkori Kárpát-medencében. Történelmi Szemle, 1-2. sz. pp. 1-30.
- LÓCZY D.** (2000): Az alföldi tájak változó hasznosítása és értéke. In: Az Alföld történeti földrajza. Szerk.: Frisnyák S. Nyíregyháza.
- MENDŐL T.** (1963): Általános településföldrajz. Akadémiai. Budapest
- ROMHÁNYI B.** (2000): Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Pytheas Kiadó. p. 123.
- SZŰCS J.** (1993): Az utolsó Árpádok. MTA TTI História, Budapest. p. 398.
- WEISZ B.** (2012): Vásárok és lerakatok a középkori Magyar Királyságban. MTA BTK, Budapest. p. 485.
- WEISZ B.** (2013): A királyketteje és az ispán harmada. MTA BTK-TTI, Budapest. p. 538.